

تاریخچه ترویج کشاورزی در ایران

بخش اول - پیدایش سازمان ترویج کشاورزی و نخستین دهه فعالیت آن.

نویسنده: دکتر عباس نوروژی^۱

مقدمه

در مورد تاسیس سازمان ترویج کشاورزی در ایران به عنوان متولی آموزش های غیررسمی کشاورزی به بهره رداران دو روایت وجود دارد. برخی بر این باورند که سازمان ترویج کشاورزی در سال ۱۳۲۷ و در قالب برنامه هفت ساله اول کشور پدید آمد. عده ای نیز مدعی هستند که سال ۱۳۳۲ سالی است که سازمان ترویج کشاورزی در ایران پا به عرصه وجود گذاشت. با ایجاد سازمان ترویج کشاورزی عملاً نهادی در ساختار تشکیلاتی وزارت کشاورزی ایجاد شد که مسئولیت آموزش های خارج از نظام مدرسه ای به مخاطبان خود که شامل سه گروه شاخص مردان، زنان و جوانان باشند را بر عهده گرفت. اما، در این میان نکته ای را نباید از یاد برد و آن این که بر اساس اسناد موجود قبل از ایجاد سازمان ترویج کشاورزی در کشور برای اولین بار یک سازمان غیردولتی آمریکایی به نام بنیاد یا بنگاه خاور نزدیک^۲ بود که آموزش های ترویجی را در منطقه ورامین در جنوب شرقی تهران و در سال ۱۳۲۵ خورشیدی آغاز کرد. علاوه بر فعالیت های ترویج کشاورزی بنیاد خاور نزدیک در آن سال ها در منطقه ورامین می توان به تشکیل شرکت های تعاونی، ترویج خانه داری، آموزش جوانان روستایی و توزیع دام و طیور در میان روستائیان اشاره کرد.

تاسیس وزارت کشاورزی

پس از انقلاب مشروطه رسیدگی به امور کشاورزی کشور در وزارتخانه های مختلف از جمله وزارت "فلاحت و تجارت و فوائد عامه" صورت می گرفت. اما، نخستین حرکت برای تشکیل وزارت فلاحت در خردادماه سال ۱۳۱۰ صورت گرفت. در این سال وزارت تجارت به سه قسمت تقسیم شد که عبارت بودند از: اداره کل تجارت، اداره کل فلاحت و اداره کل صناعت. کفالت اداره کل فلاحت را میرزا علی اکبر خان حکیمی بر عهده داشت. همچنین بر شرکت هر سه کفیل در جلسات

۱ دکترای ترویج و آموزش کشاورزی و دانشیار مرکز آموزش عالی امام خمینی(ره).

۲ Near East Foundation (NEF)

هیأت وزیران تأکید شده است (نوروزی، ۱۳۸۸). به این ترتیب، علی اکبر حکیمی را باید نخستین وزیر فلاحت یا کشاورزی ایران تلقی کنیم. نکته در خور توجه دیگر تغییر نام فلاحت به کشاورزی در عنوان وزارتخانه است. ظاهراً این امر در سال های ۱۳۱۶ تا ۱۳۱۸ رخ داده است. چرا که در کابینه ۵۴ پس از انقلاب مشروطه در سال ۱۳۱۶ به نام اداره کل فلاحت بر می خوریم، اما در کابینه ۵۵ به سال ۱۳۱۸ عبارت وزارت کشاورزی در دولت جلب توجه می نماید (اداره کل آرشو، اسناد و موزه وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸، صص ۱۶۹-۱۶۶).

تاسیس سازمان ترویج کشاورزی

۱۷ سال پس از تشکیل وزارت کشاورزی یعنی در سال ۱۳۲۷ و از محل اعتبارات برنامه عمرانی هفت ساله اول^۳، اداره ای به نام ترویج کشاورزی در وزارت کشاورزی تأسیس می شود (ملک محمدی، ۱۳۶۲، ص ۷۲). متعاقب این اقدام، امور ارشادی و آموزشی به گونه ای جدی تر در وزارت کشاورزی مورد توجه واقع می شود. به نظر می رسد که مهم ترین وجه این بذل توجه را باید در برگزاری دوره های آموزشی به منظور آشنایی کارشناسان کشاورزی ایران با اصول و مبانی و همچنین روش های آموزشی ترویج کشاورزی دانست. به طوری که در این زمینه یا کارشناسان ترویج کشاورزی خارجی به ایران وارد می شوند و یا کارشناسان کشاورزی ایران برای طی دوره های آموزشی به خارج از کشور اعزام می گردند (ملک محمدی، ۱۳۶۲، ص ۷۳). در این میان نقش متخصصان ترویج کشاورزی از کشور آمریکا پررنگ تر از بقیه کشورها بود. به طوری که در سال ۱۳۳۳ در تمامی استان های ۱۰ گانه کشور در آن مقطع از یک نفر تا چهار نفر کارشناس آمریکایی در حال برگزاری دوره های آموزشی ترویج کشاورزی برای کارشناسان و مروجین کشاورزی ایران بوده و یا دوره های یاد شده را برگزار کرده بودند (ملک محمدی، ۱۳۶۲، ص ۷۵). آنچه که برگزاری دوره های ترویج کشاورزی برای کارشناسان کشاورزی و همچنین کسانی که در کسوت کارشناس ترویج و یا مروج کشاورزی مسئولیت و فعالیت داشتند، ضروری می ساخت، نبود متخصص ترویج کشاورزی در کشور و همچنین عدم راه اندازی دوره ترویج کشاورزی در نظام آموزش عالی کشاورزی کشور بود.

در سال های دهه ۳۰ خورشیدی، از جمله شیوه های جذب نیروی انسانی برای اداره ترویج کشاورزی، بورسیه افراد شاغل به تحصیل در دانشسراهای کشاورزی و از طریق انجام مصاحبه با افراد علاقه مند توسط کارشناسان ترویج کشاورزی بود. جالب توجه آن که آقای اسماعیل شهبازی^۴ به عنوان دانش آموز سال دوم دانشسرای کشاورزی ورامین در دهکده «مامازن» در پاییز

۳ برنامه عمرانی هفت ساله اول در سال های ۱۳۲۷ تا ۱۳۳۴ در کشور به مورد اجرا گذاشته شد.

۴ پیشکسوت آموزش ترویج کشاورزی در دانشگاه.

سال ۱۳۳۴، در شمار اولین گروه از بورسیه های آموزشی ترویج برای «مروج شدن» از سال ۱۳۳۵، پس از فارغ التحصیل شدن از دانشسرا است (نوروزی، ۱۳۸۸، ص ۳۱).

ساختمان بسیاری از دستگاه ها و ادارات دولتی در آن سال ها استیجاری بودند، محل اداره ترویج کشاورزی هم با جابجایی های پی در پی همراه بود. خاطرات دکتر اسماعیل شهبازی از آن سال ها حکایت از آن دارد که ساختمان های کوچکی در خیابان ایرانشهر و بعدها در یکی از فرعی های خیابان استاد نجات الهی فعلی و پیش از آن نیز به عنوان مقرّ اولیّه، در ساختمان استیجاری چهار طبقه وزارت کشاورزی آن روزها بود که هم اینک نیز در تقاطع خیابان انقلاب با لاله زارنو وجود دارد. در طبقه سوم آن وزارتخانه، سه اتاق متعلق به اداره ترویج کشاورزی کشور قرار داشت و آن جا از جمله محل هایی بود که کار شبکه گستره اداره امور ترویج کشاورزی کشور در آن ها مستقر گردید و با استفاده از امکانات آن روزگار، از آن جا هم هدایت می شد (نوروزی، ۱۳۸۸، صص ۳۴-۳۳).

توسعه سطح تشکیلاتی

به فاصله اندکی بیش از یک دهه از فعالیت های اداره ترویج کشاورزی در کشور و در سال ۱۳۳۸ اداره ترویج کشاورزی به سازمان ترویج کشاورزی ارتقاء تشکیلاتی پیدا نموده و در سال ۱۳۴۰ پنج اداره کل به شرح ذیل در آن به وجود می آید که عبارت بودند از: اداره کل ترویج کشاورزی؛ اداره کل فعالیت های جوانان روستایی؛ اداره کل ترویج خانه داری؛ اداره کل آموزش و اطلاعات و اداره کل خدمات اداری (ملک محمدی، ۱۳۶۲، ص ۷۶).

ترویج خانه داری

یکی از فعالیت هایی که تقریباً به صورت همزمان با شروع فعالیت های ترویج کشاورزی در ایران نضج گرفت، ترویج خانه داری بود. برای این منظور افرادی تحت عنوان مروج خانه داری و با هدف آموزش و تعلیم زنان روستایی در امور منزل همچون بچه داری، آشپزی، خیاطی و همچنین سبزی کاری در منزل جذب سازمان ترویج کشاورزی شده و به فعالیت در سطح روستاها می پرداختند. در این زمینه دکتر شهبازی با اشاره به شروع فعالیت های ترویج خانه داری در ایران از سال ۱۳۳۶ و توسعه و تسری آن به استان های کشور از اواخر دهه ۱۳۳۰ خورشیدی و نیز سطح تحصیلات دیپلم و پایین تر از دیپلم ایشان و همچنین طی دوره هایی نظیر کار با ماشین های کشاورزی و سوادآموزی توسط مروجین خانه داری و ضمن تأکید بر اثرات مثبت مترتب بر فعالیت های مروجین خانه داری، به ذکر پاره ای از مشکلات فرهنگی ناشی از عدم رعایت موازین اجتماعی و فرهنگی به وسیله ایشان می پردازد (نوروزی، ۱۳۸۸، ص ۶۹).

نگاره شماره ۱- خانم عزت آق اولی، مسئول ترویج خانه داری در حال سخنرانی در حضور مدیران وزارت کشاورزی در سال ۱۳۳۸، منبع: ماهنامه وزارت کشاورزی، ۱۳۳۸، ص ۱۵.

مروجان خانه داری دوشادوش مروجین کشاورزی و همزمان با شروع رسمی فعالیت های ترویجی در ایران در دهه ۱۳۳۰ خورشیدی به فعالیت در مناطق روستایی کشور پرداختند. ساماندهی ترویج خانه داری در سازمان ترویج کشاورزی در اداره کل ترویج خانه داری انجام می شد. از نکات در خور توجه در مورد مروجین خانه داری این که حقوق ایشان در سال های دهه ۱۳۳۰ خورشیدی از محل اعتبارات اصل ۴ تأمین می شد. در نگاره شماره ۲ تصویری از حکم کارگزینی یکی از مروجین خانه داری به نام خانم قمر زند در سال ۱۳۴۰ مشاهده می شود.

اگرچه به فعالیت های مروجین خانه داری نقدهای وارد است که از جمله آنها می توان به حضور برخی از مروجان خانه داری با پوششی مغایر با ارزش های اجتماعی در روستاهای کشور در دهه های ۳۰ و ۴۰ اشاره کرد (نوروزی، ۱۳۸۸، ص ۶۹) اما، از آنجا که حضور مروجین خانه داری در روستاها فرصتی را فراهم می آورد تا زنان روستایی محروم از مواهب آموزشی دانش و اطلاعات و مهارت هایی را در ارتباط مدیریت بهینه امور منزل در زمینه های مختلف کسب نمایند، در مجموع باید عملکرد ایشان را مثبت و قابل تقدیر دانست. شهبازی در تحلیل برخی کج روی ها در عملکرد مروجان خانه داری در سال های دهه های ۱۳۳۰ و ۱۳۴۰ شمسی مشکل را به ویژه متوجه برخی از مروجان خانه داری مجرد می داند و ضمن تأکید بر این که سازمان ترویج کشاورزی سعی در جلوگیری از بروز مشکل در فعالیت های مروجان خانه داری داشته است، در تحلیل علت این موضوع می گوید: "ولی از طرف دیگر، تشکیلات مملکتی آن روزها هم برنامه های خاص خودشان را برای آزادی زنان و رفتارهای روشنفکرمانه داشتند که در تضاد با گفته های دیگران بود" (همان، ص ۶۹).

در نگاره شماره ۲ نمونه ای از حکم کارگزینی یکی از مروجان خانه داری در استان کرمان قابل مشاهده است. شایان ذکر است که مبلغ ۶۵ هزار ریال که در حکم یادشده مندرج است، بر خلاف امروز به معنی حقوق ماهیانه نیست و این رقم حقوق ایشان در طی یک سال است.

Name : (Last) زرد (First) خانم قمر		Date	تاریخ ۱۳۴۰/۷/۲۶	
بموجب این حکم اقدام زیرین نسبت بوضع استخدامی شما بعمل آمده است This is to notify you of the following action concerning your employment		Journal No	شماره گزارش روزانه ۱۰۴۸	
NATURE OF ACTION		Date of Birth	تاریخ تولد	
نوع حکم انتصاب		Service	محل خدمت کرمان	
		Effective Date	تاریخ اجراء از تاریخ صدور	
	From	To	از	به
Title			مروج خانه داری	
Division			اداره مروج کتا روزی استان هشتم	
Post			کرمان	
Class & Salary			۸/۱	۶۵۶۱۶ ریال حقوق سالانه
Fund				
Position No.				
Nature of Employment	نوع استخدام	دائم Permanent	موقت Temporary	نوع دیگر Other
Ministry Staff	کارمند وزارتخانه		F زن	Single
Regular Staff	کارمند رسمی		Sex	Married
Non Iranian	کارمند غیر ایرانی		M مرد	Children
			Residence :	
Remarks:	ملاحظات این حکم بطور مقتضادر شده و قابل تجدید نظر بوده و اعتبار آن از محل حساب بطیبات مخصوص تاجین و نامبرده مشمول مقررات حساب مزبور میباشد.			
Signature	امین			
Title	مروج کتا روزی			
	اداره مروج کتا روزی			
	Headquarters Copy			

نگاره شماره ۲- نمونه ای از حکم کارگزینی یک مروج خانه داری در سال ۱۳۴۰ خورشیدی

به هر روی پس از دو دهه ارزیابی به نسبت مثبت از عملکرد مروجان خانه داری و باور مدیریت سازمان ترویج کشاورزی به لزوم حضور مروجین خانه داری در کنار مروجین کشاورزی در روستاها و انجام فعالیت های آموزشی و بهره‌مندی نیمی از جمعیت روستاها (زنان) از مواهب آموزشی در اقدامی غیر منتظره در دی ماه سال ۱۳۴۶ خورشیدی و به موجب ماده ۲ قانون اصلاح تأسیس وزارت آبادانی و مسکن ترویج خانه داری از وزارت کشاورزی منتزع و ضمیمه وزارتخانه تازه تأسیس می‌شود.

غیرکارشناسی بودن اقدام دولت و مجلس در انتزاع ترویج خانه داری از بدنه تشکیلاتی سازمان ترویج کشاورزی و الحاق آن به وزارت نو تأسیس آبادانی و مسکن را از این جا می‌توان به خوبی دریافت که در سال ... و همزمان با تأسیس وزارت تعاون و امور روستاها و تشکیل سازمانی با نام خانه های فرهنگ روستایی در این وزارت خانه مروجین خانه داری به این سازمان منتقل شده و فعالیت های ایشان در خانه های فرهنگ روستایی ساماندهی می‌شود. این اقدام که معلوم نیست با کدامین منطقی و استدلال صورت گرفت، با عکس العمل مروجین خانه داری مواجه می‌شود. شاهد بر این ادعا دو فقره شکوائیه تعدادی از مروجین خانه داری است متن این شکوائیه ها در کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی موجود می‌باشد.

باشگاه های جوانان روستایی

باشگاه های جوانان روستایی از دیگر فعالیت های مروجان کشاورزی در سال های دهه ۳۰ خورشیدی است. آموزش جوانان روستایی در زمینه کشاورزی تا آن اندازه از دیدگاه مسئولان سازمان ترویج کشاورزی وزن و اهمیت داشت که در پیکره تشکیلاتی سازمان ترویج کشاورزی اداره کلی به همین نام پیش بینی شده بود. به عبارت دیگر، به منظور آشنایی جوانان روستایی با اصول علمی کشاورزی و همچنین ایجاد علاقه مندی در ایشان برای پرداختن به فعالیت های کشاورزی، مروجان کشاورزی در محدوده فعالیت های خویش مبادرت به تأسیس باشگاه هایی جوانان روستایی نموده و در مقیاس کوچک عملیات کشاورزی نظیر سبزی کاری و باغبانی و دامداری و مرغداری را انجام می‌دادند. همچنین، به تأسی از آرم سازمان جوانان روستایی ترویج آمریکا که یک برگ شبدر چهار پر بود که بر روی هر پر آن یک حرف H درج شده است، آرم باشگاه های جوانان روستایی ایران همان برگ شبدر بود و به جای حرف H بر روی هر پر آن یک حرف "د" درج شده بود و به همین جهت باشگاه های جوانان روستایی به باشگاه های چهار دال هم شهره بودند^۵ (ملک محمدی، ۱۳۶۲، ص ۷۸).

۵ شعار باشگاه های جوانان روستایی ایران که به تقلید از شعار همتایان آمریکایی خود بود، عبارت بود از: عهد می‌کنم: فکر در روشن اندیشی، دلم در صداقت بیشتر، دستم در خدمت وسیع تر و سلامتتم در زندگی بهتر برای گروهم، بخش و قصبه ام و کشور باشد.

از دیگر وقایع قابل ذکر در مورد سازمان ترویج کشاورزی طراحی آرم و یا به تعبیر امروزی لوگو برای سازمان و همچنین باشگاه های جوانان روستایی است. آرم سازمان ترویج کشاورزی که تاریخ دقیق طراحی آن و نیز فرد طراح آن مشخص نیست مشعلی است که دو دست آن را گرفته و در دو سوی مشعل، سنبله گندم و قسمتی از دندانه های یک چرخ دنده قرار گرفته و در زیر آن عبارت سازمان ترویج کشاورزی ایران به چشم می خورد (ملک محمدی، ۱۳۶۲، ص ۷۷). به نظر می رسد که روشنی مشعل نماد نور و آگاهی، دو دست نشانه تعاون و همکاری و سنبله گندم و چرخ دنده نیز به منزله توسعه کشاورزی از طریق مکانیزاسیون کشاورزی باشد.

به زعم شهبازی ارتباط سازمان ترویج کشاورزی با سازمان ها و آژانس های بین المللی و دریافت کمک از ایشان که به صورت انحصاری در وزارت کشاورزی در مورد سازمان ترویج کشاورزی وجود داشت، جایگاه ویژه ای به سازمان ترویج کشاورزی بخشیده و مدیر کل سازمان ترویج را در موقعیت قوی ترین مدیر وزارت کشاورزی قرار داده بود (نوروزی، ۱۳۸۸، ص ۵۰). به این ترتیب، می توان به این نتیجه کلی رسید که خدمت در سازمان ترویج کشاورزی به دلیل گستره ارتباطات و مواهب اشتهاری و معنوی و مادی مترتب بر آن برای کارکنان آن با رضایت شغلی قابل قبولی همراه بود - امری که در دهه بعد و علی رغم سوق یافتن فعالیت های مروجین کشاورزی به سمت اجرای برنامه اصلاحات ارضی ادامه یافت.

شکل ۷. آرم سازمان ترویج کشاورزی ایران

نگاره شماره ۳- آرم سازمان ترویج کشاورزی در سال های قبل از انقلاب

(بر گرفته از: ملک محمدی، ۱۳۶۲، ص ۷۷)

از مدیران کل سازمان ترویج کشاورزی در دهه ۱۳۳۰ باید از چند نفر نام برد که از میان آنها آقایان دکتر جعفر راثی و ضیاءالدین بهروش قابل اشاره هستند. مهندس ضیاءالدین بهروش در سال های دهه ۱۳۲۰ مدیر مسئول و صاحب امتیاز مجله‌ای به نام "آبادی" بود که موضوع آن کشاورزی و ایران بود. از دیگر سوابق ایشان می توان از حضور در هیأت نمایندگی ایران در سازمان خواربار و کشاورزی ملل متحد در سال های دهه ۴۰ خورشیدی نام برد.

نگاره شماره ۴- مهندس ضیاءالدین بهروش

در خصوص جعفر راثی نیز قابل ذکر است که وی دانش آموخته دانشگاه ایالتی یوتا بود و کتابی نیز از وی به زبان انگلیسی و با عنوان *Extension Education Today* در سال ۱۳۵۰ توسط دانشکده کشاورزی و دامپروری رضائیه (ارومیه) به چاپ رسید. وی علاوه بر مدیر کلی سازمان ترویج کشاورزی در دهه ۱۳۳۰ خورشیدی یک دهه بعد یعنی در دهه ۱۳۴۰ بنیانگذار و رئیس دانشکده کشاورزی و دامپروری ارومیه به عنوان هسته اولیه دانشگاه ارومیه بود.

نقش نظام ارباب- رعیتی در فعالیت های ترویجی در دهه ۳۰ خورشیدی

ممکن است که از نگاه برخی از صاحب نظران و متخصصان ترویج کشاورزی دهه ۳۰ دوران طلایی ترویج کشاورزی باشد. استدلال این عده عدم انجام فعالیت های غیرترویجی توسط مروجین کشاورزی در آن سال هاست. این عده توزیع نهاده های کشاورزی نظیر سم و کود و یا درگیر شدن مروجان کشاورزی در جریان اصلاحات ارضی در دهه ۴۰ خورشیدی را انحرافی در فعالیت ها و برنامه های اصیل مروجین کشاورزی قلمداد می کنند. اما، در کنار حقیقت فوق یک حقیقت دیگر را نیز نمی توان نادیده گرفت. واقعیت آن است که در آن سال ها حاکم بودن نظام ارباب- رعیتی در کشور مانعی مهم پیش روی فعالیت های آموزشی مروجین کشاورزی در روستاها بود. دلیل این امر هم کاملاً روشن است و آن بیم و هراسی است که مالکان از روشنگری مروجان در رعایا داشتند. به عبارت دقیق تر اگرچه خمیرمایه آموزش های مروجان کشاورزی به روستائیان و کشاورزان را محتوای کشاورزی تشکیل می داد؛ اما، به هر صورت تنویر افکاری که در این آموزش ها در روستائیان و رعایا حادث می شد به صورتی ناخواسته نگرانی مالکان و زمین داران بزرگ را در پی داشت. علاوه بر این، حقیقتی

دیگر را هم نباید نادیده گرفت و آن قدرت محلی مالکان بود تا جایی که عوامل دولتی محلی در خدمت مالکین و منافع آن ها بود و تحت این شرایط چنانچه مالکی میل به عدم حضور مروج در روستا یا روستاهای خودش داشت می توانست با اتکای به این عوامل مانع از حضور مروج در روستا و آموزش های وی شود. شاهدهی بر این ادعا را می توان در کاریکاتوری که در هفته نامه انتقاد به چاپ رسیده است، مشاهده کرد. اگرچه که ممکن است این کاریکاتور با قدری بزرگ نمایی و اغراق همراه باشد، اما، به هر صورت منعکس کننده واقعیتی است که با توجه به قدرت محلی مالکان تا قبل از دهه ۴۰ خورشیدی و انجام اصلاحات ارضی نمی توان آن را نادیده گرفت. ضمن آن که در خاطرات شفاهی برخی از مروجان آن سال ها که متاسفانه هنوز مکتوب نشده است اشاره هایی به مشکلات ایجاد شده توسط مالکان در دهه ۳۰ خورشیدی به چشم می خورد.

نگاره شماره ۵- عوامل دولتی محلی در خدمت ارباب (مالک) در دهه

۱۳۳۰ خورشیدی

(منبع: هفته نامه انتقاد، شماره ۱۳۴، ص ۶)

تحلیل و جمع بندی نهایی

در یک جمع بندی از نخستین دهه از فعالیت های رسمی ترویج کشاورزی توسط وزارت کشاورزی در ایران باید گفت که مروجان کشاورزی و خانه داری به دور از فعالیت های اجرایی که به زعم برخی از متخصصین ترویج آفتی در اجرای راستین و اصیل فعالیت های ترویجی است، آموزش های خود را به مخاطبان روستایی و کشاورز خود ارائه می دادند. همچنین، انتظار می رود که به دلیل فاصله و شکاف قابل ملاحظه میان متوسط سطح تولید جامعه بهره بردار و علم و دانش کشاورزی که در نزد کارشناسان و مروجان کشاورزی وجود داشت، اثرگذاری ترویج در ارتقا سطح تولید کشاورزان قابل توجه بوده باشد. در عین حال، نظام ارباب- رعیتی به عنوان نظام بهره برداری کشاورزی غالب در کشور را باید به منزله مانعی در گسترش آموزش های ترویجی در آن مقطع قلمداد کرد.

منابع و مآخذ

- ۱- اداره کل آرشیو، اسناد و موزه وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. (۱۳۷۸). دولت‌های ایران. از میرزا نصراله خان مشیرالدوله تا میرحسین موسوی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۲- انتقاد برای دهقانان ایران (۱۳۳۲). هفته نامه ارگان کمک به دهقانان ایران. شماره ۱۳۴، ۲۷ خرداد ۱۳۳۲.
- ۳- ملک محمدی، ا. (۱۳۶۲). مبانی ترویج کشاورزی به انضمام سیری در تاریخچه ترویج و آموزش کشاورزی. تهران. مرکز نشر دانشگاهی.
- ۴- نوروزی، ع. (۱۳۸۸). تاریخ شفاهی ترویج کشاورزی در ایران. مصاحبه با دکتر اسماعیل شهبازی. مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- ۵- وزارت کشاورزی. (۱۳۳۸). مجله رسمی و ماهنامه وزارت کشاورزی. ماهنامه شماره ۱۲.